

látványos játék a mai időkből

Augusztusi láz – „Hát végre!”

Hogy milyen idő volt 1914 augusztusában, Budapesten? Forró. Vagy pestiesen szólva: *gatyarobasztó* (különös tekintettel a korabeli alsógatyák vastagságára és hosszára – de erről még később). Forró, ám az évszaknak megfelelő. Egyfelől, másfelől. Különösebb rekordokkal nem büszkélkedhettünk, nyáron meleg van, télen hideg van, soha sincsen jó idő. Hacsak a majdnem teljes napfogyatkozást nem számítjuk augusztus 21-én, közvetlenül X. Pius Pápa halálának másnapján, mintegy kozmikus, feddő lábjegyzetként. A faburkolattól végre megszabadított, modernizált Andrássy úton a még cseppfolyós, frissen szétterített aszfalt szinte izzik; féltő, hogy soha nem szilárdul meg. Féltő, olyan ez az aszfalt, mint az idő maga: forró, gőzölgő, átláthatatlan, olykor beleragadunk, s ha nem mozdulunk elég fürgén, bele is kövülünk. Visszatekintve persze már szilárd, összeáll. Ugyanakkor nincs visszatekintés, mely képes lenne visszaadni ennek a párhalló gőzölgésnek, forrongóalakuló masszának a delejes vonzását, súlyos nehézkedését. A heves szívdobogását, a tobzódo vakságát. A csupán zsigeri szinten érzékelhető történéseket, melyek csak később válnak történelemmé. Amikor már lenyugodott a bizsergő bőr, a félrekalapáló szív, a táguló orrcimpa, a zajtól elgyötört fül és a kialvatlanságtól égő szem, a lázas tekintet. Akkor.

Mi látható egy vibráló, kimerevített pillanatban? A levegőben úszó pisztolygolyó – lassított felvételen, mint a *Matrix* kultikus jelenetében – behatol a főherceg gallériját ékesítő három csillag közül az alsó csillag alatt a nyakhúsba, és onnan egyenesen a mába. Beágyazódik a jelenidő húsába, aztán szépen, lassan betokozódik. Mit állapít meg az igazságügyi orvosszakértő? Évszázados, kikezeletlen traumát, a nemzeti psziché krónikus depresszióját s minduntalan jelentkező fantomfájdalmat. Továbbá, megállapítja, hogy 1914 augusztusának hajszálgökörei kitéphetetlenül kapaszkodnak a száz évvel későbbi ország jelenidejébe, mindennapos kódrendszerébe. A huszonegyedik századi Budapest utcáin Nagy-Magyarországos matricával ékesített autók suhannak, s egy ádáz motoros fekete bőrkabátos hátán ugyanez a térkép – a trauma vizuális kódja – tűnik fel, s benne a fenyegető felirat: „Ne piszkáljatok, sors-talanok!” Az elmúlt húsz-egynéhány évben feltámasztott ikon mellett, az adott kultúrkörben a szöveg kódja is félreérthetetlen: Kertész Imre *Sors-talanság* című regényére utal, melyben a sors-talanok azok a magyar zsidók, akik a holokauszt következtében nem élhették meg sorsukat. Így,

ebben a meghökkentően összetett, rafinált jelben egyesül történelem, politika, populáris kultúra és magas irodalom, mindnyájunk okulására. A kavargó időben eltűnt, birodalmi Nagy-Magyarországot túlélte térképikon félreérthetetlenül jelzi viselője csoportidentitását, az „igaz magyarok”-hoz való tartozását, szemben a mindenkori „idegenekkel”, „idegenszívűekkel”, mindazokkal tehát, akiknek nem lüktet nyílt sebként a birodalmi állam széthullása, azaz „Trianon”, s akik a rekonstruktív nosztalgia helyett a kritikus, reflektív nosztalgiát preferálják. Száz év elteltével, csapataink újra harcban állnak. Most azonban, külső ellenség híján, belül keresendők azok, akik a rendszerváltás kezdeti lendülete után egyre növekvő szegények, nincstelenség, jogokból kirekesztettek, lecsúszók és visszakapaszkodni képtelenek tömege miatt felelőssé tehetőek. A bűnbakkereséshez nélkülözhetetlen egy egyszerű, könnyen elsajátítható nyelv, illetve „nyelvi keret”¹, amelynek kulcsfogalma („Trianon”) automatikusan, mintegy gombnyomásra indít be évszázados reflexeket, zsigeri asszociatív mezőket, s a nagybirodalmi álom szétfoslása felett érzett fantomfájdalmakat, melyre minden jelenkori baj visszavetíthető, s amellyel ugyanakkor minden múltbéli és jelenkori felelősség is elhárítható. A traumatizált nemzeti történelmi emlékezet manipulatíván kiemelt, neuralgikus fejezetével egyúttal kitakarják a második világhégesben elszenvedett, nem kevésbé nemzeti traumát, a hatszáz ezer zsidó magyar állampolgár megsemmisítésében való aktív, állami részvételt. E kitakarás azonban az időben hátrafele is működőni látszik: az I. világháború magyar narratívája sok szempontból az 1848-as, levert szabadságharc traumáját igyekszik kompenzálni, illetve elfedni. Így, ha 1914 augusztusához lépünk, mintha egy hegycsúcsra épített kilátóból tárulna fel előttünk a múltat a jelennel szövevényes főtakkal és mellékutakkal összekötő térképe. E térképet azonban tudni kell olvasni; az autós matricánál elég, ha ragad a hátulja.

Talán meglepő módon (talán nem), éppen az ízig-vérig urbánus, kikeresztelkedett zsidó családból származó, tősgyökeres budapesti író, Karinyth Frigyes fogalmazza meg először a fantomfájdalom-jelenséget egy a fiához írott levél formájában:

„Édes kicsi fiam, te még nem tudsz olvasni, neked nyugodtan írhatok és szabadon és őszintén – hozzád beszélve és mégis magamhoz – valamiről, amiről soha nem beszéltem, amit magamnak sem vallottam be soha, aminek a nevét soha ki

nem mondtam. Most, ezen a furcsa nyáron, mely úgy hat rám, mint borzongó, kényelmetlen ébredés egy tarka és bolondos álom után, először válik tudatossá bennem, hogy egész életemben kerültem ezt a szót... íme, erőlködöm, és nem tudom kimondani most se, különös szemérem fog el, nem tudom legyőzni; pedig nem volnék éppen zárdaszűz, se vénkisasszony – nevén szoktam nevezni, nemcsak a gyermeket, de ama boldog és áldott bölcsőt is, ahonnan származik. Megpróbálom megmondani, mi az, amit érzek, akkor talán nem kell kimondani; ugye? [...]

De nem mondtam ki azt a szót soha. És most már nem is tudom kimondani, csak ennyit: valami fáj, ami nincs. Valamikor hallani fogsz majd az életnek egy fájdalmas csodájáról – arról, hogy akinek levágták a kezét és a lábát, sokáig érzi még sajogni az ujjakat, amik nincsenek. Ha ezt hallod majd: Kolozsvár, és ezt: Erdély, és ezt: Kárpátok – meg fogod tudni, mire gondoltam.”²

Karinyth 1938-ban, agyvérzésben meghalt; feleségét, Böhm Arankát 1944-ben gyilkolták meg Auschwitzban. Fantomok, fájdalmak.

So wie es eigentlich gewesen... De mi is volna, kedves Dr. Ranke, az *eigentlich* vizuális ikonja? Vajon hogyan néz ki az *eigentlich*-matrica?

A háború kitörésének hírére magyarok ezrei kerekedtek fel Európa nagyvárosaiból és nyaralóhelyeiről (fürdőkkultúra!), hogy otthon frontszolgálatra jelentkezzenek. Nagy Endre, a magyar politikai kabaré zseniális megteremtője, Párizsból igyekezett hazafelé. A francia-német határon a határőr kérte az útlevét, mire ő kezét nyújtott és bemutatkozott. A határőr azonban továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy ellenőrizze a dokumentumait. Nagy Endre ezen módfelett felháborodott, úri becsületszavát adta, hogy őt bizony így hívják, és nem értette, hogy a határőr miért nem hisz neki. Szó szót követett, Nagy Endre kesergett egy sort a civilizáció elmúlásán – végül, végső kompromisszumként, átnyújtotta a névjegyet.

Nagy Endre persze tévedett. Nem a civilizáció múlt el, csak az az Európa, amely addig létezett.

„Idegyenge férfiak! Neurastheniában szenvedők! Kérjenek gyengeségük azonnali megszüntetését tárgyaló ismertetőt, postabélyeg csatolása mellett. Belsőleg beveendő gyógyszer. Nova Mechanika 180, Budapest, Fiókbérlet 40., Főposta.”

Íme, 1914 augusztusában, a népszerű, budapesti *Vasárnapi Újság* egyik feltűnően gyakran visszatérő hirdetése. A mellékelt, expresszionista

* A Deutsche Literaturhäuser Netzwerk felkérésére, az I. világháború kitörésének idején, 100. évfordulójára készült írás

BÁN Zsófia
Amerikánér
Magvető, 2000

Esti iskola
Kalligram, 2007

Próbacsomagolás
Kalligram, 2008

Amikor még csak az állatok éltek
Magvető, 2012

„Self-help, avagy a nőhó hatalma”
Magyar Lettre Internationale, 62

„Hogyan nem”
Magyar Lettre Internationale, 63

„Méreg”
Magyar Lettre Internationale, 78

„A Voyager-aranylemez”
Magyar Lettre Internationale, 89

(Darabos Enikő interjúja)
„Amiről nem szokás beszélni, arról hallgatni kell!”
Magyar Lettre Internationale, 97

stílusú rajzon, egy látszólag az örület határán álló férfi, két kezével szorítja a fejét. Nem véletlenül maga Kafka is „ideges kor”-nak nevezte a század első évtizedét. A távolabbi perspektívából aranykornak tűnő, s rendszerint akként elgondolt és elbeszélte korszakot közelebbről megvizsgálva, mint ha valami titkos, krónikus kedélybetegség nehezedett volna az emberek lelkére; valami, ami nyilvánvalóan drasztikus gyógymódot igényelt.

A kulturális pezsgés és lendületes urbanisztikai modernizáció ellenére, a hosszú békeévek csillogta tespedtség és spleen, ami a régi, spirituális otthon, a mitikus haza tudatának fokozatos elhalványulásával párosult, egy olyan érzelmi és energetikai határvidékre sodorta a nemzeti pszichét, amelyben éppen a nemzettudat, és minden abból fakadó kulturális-gazdasági, antropológiai és politikai erőforrás is elapadni, elenyészni látszott. „Mi másra is vall a kielégületlen modern kultúra csilláphatatlan történelmi szükséglete, mire, hogy számlálhatatlanul szedegeti össze, gyűjti maga köré a más kultúrákat, mire az önemésztő ismeretszomj, ugyan mire is, ha nem arra, hogy elhagyta őt a mítosz, hogy elvesztette mitikus hazáját, a mitikus anyaföldet?”, írja Nietzsche, *A tragédia születése* című, már 1886-ban közreadott művében.³ Az ezeréves magyar államnak évtizeddel később, grandiózus módon emléket állító, 1896-os budapesti és országos millenniumi ünnepségek nyilvánvalóan nem tudták feloldani azt a feszültséget, amelyet a historizáló nemzeti mítoszteremtésre irányuló kísérletek és a modern kor új, kulturális-társadalmi formái között húzódo szakadék hozott létre. A háború kitörésekor Budapest az európai, modern város csillogó, energikus reprezentánsa, a józan, birodalmi-léptékű Bécs forrófejű, frivol, kísérletezőkedvű rokona. A pestiek már 1896-ban lelkesen tolonganak, hogy az elsők közt szállhassanak fel a Millenniumi Földalatti Vasútra, a kontinens első földalattijára; a város egyik kiemelkedő építészeti ikonját, a Lánchidat pedig éppen 1914-ben modernizálják. Vasláncait acélláncokkal helyettesítik: akár a város modernizmus iránti elkötelezettségének pregnáns szimbóluma is lehetne. 1914. július 23-án azonban pusztító, orkánerejű szél kerekedik a városban és országszerte, embereket visz a víz, fák dőlnek ki, társzekerek röpülnek a levegőbe, s a vihar az épületekben is súlyos károkat tesz. Tombol a természet, mint aki figyelmeztet. A fellátnyozott Lánchidat megrongálja egy nekicsapódó, elszabadult csónakház, s noha a műszakiak sietve helyreállítják, a háború előszele okozta károkat már ők sem tudják orvosolni. Báró Giesl, az Osztrák-Magyar Monarchia követe éppen a vihar napján nyújtja át az ultimátumot Belgrádban a szerb kormánynak, és öt nappal később kitör az I. világháború. „Imbol kerekedik egy fekete felbő / Abba tollászkodik egy fekete bolló.”

„Hát végre!”, kiált fel 1914-ben, a háború kitörésének parlamenti bejelentésekor Apponyi gróf, az elrenzék egyik prominens vezére, a kortársak szerint „a legnagyobb élő magyar”. Egy évvel korábban, a legnagyobb élő magyar történetesen az 1913-as hágai pacifista világkongresszus magyarországi

delegáltja volt. Kérdés: vajon mi történt gróf Apponyival az eltelt egy esztendő alatt? S mi az országgal? Kérdés: vajon pontosan kire, s mire gondolt, amikor az országra gondolt? A Monarchiára? Netán egy később, német kezdeményezésre körvonalazódó *Mitteleuropára*? „Csak elemi védelmi kötelezettség!”, így gróf Apponyi, végigsimítva me sebelien hosszú, ősz szakállán. A háború mint kézenfekvő gyógymód egy szerkezeti válsággal, etnikai feszültségekkel és külpolitikai nehézségekkel küzdő országban. Baltával hasogatni fejfáját. Nem vezett még ki a magyaros virtus, s áll még ős Buda vára. Ilyesmiket gondolt gróf Apponyi a háború kitörésekor. Később megdöntötte magát. Később azonban már késő volt.

Kettős keretes reklám:

„**Háború esetére szóló életbiztosításokat** azonnali érvénnyel köt a Trieszti Általános Biztosító Társulat. (Assicuratió Generali).”

„Hajszálakat hölgyek arcáról, karjáról végleg kiirtja felelősséggel Pollák Sarolta. Budapest, Andrassy út 38. I. *Miracle* törvényesen védett hajeltávolító szerét vidékre diszkrétan küldi.”⁴

A halál árnyéka makula az idő csinos arcán. Pollákné, drága, ugye, vállalja? Ugye, akad még egy kis *Miracle* a spájzban?

A korszak legsikeresebb, haladó szellemű budapesti napilapja, *Az Est*, már július 27-én, a háború hivatalos kitörésének előestéjén így ír:

„**Mintha kicserélték volna az egész várost;** a máskor oly jellegzetes, tétlen öngyölgők, kávéházi tespedők és szomorúan szegényes kocsiforgalom helyett London, vagy Párizs legforgalmasabb utaihoz méltó élett (sic!) mindenütt. Ez a forgalom egyre nőtt és végre túlnöve önmagán, megrekedt a széles kocsitúton is. A villanyosok sűrűn állottak a József-köruttról a Nyugoti (sic!) pályaudvarig, a gyalogjárók, kávéházak, vendéglők teraszai egyetlen tömeggé sűrűsödött össze, nincs ismerős és nem ismerős, nincs bemutatkozás, mindenki ujjong, egymás kezét szorongatja, kalapot lengget, éljenez, énekel, szónokol és hallgat egyszerre, megszületett az egységes budapesti nép.”⁵

Ritka fénytörés: a háború, amint a szemünk előtt varázsolja Budapestet izgalmas, pezsgő, európai metropolisszá. S a pesti nép, úgy tűnik, valóban csak ilyen ritka, kivételes történelmi sorsfordulók pillanatában képes – legalábbis látszólagos – egységet mutatni.

Móricz Zsigmond így emlékezik meg erről a különös metamorfózisról:

„Az emberekben alvó energia roppant kiszülése: háború.

Az első nap tomboló rivalgás. Vesszen Szerbia! Orgyilkosok országa! Rákóczi-mars, Marseillaise, kávéház a késő éjszakáig, mámor és vörösrre főtt arcok. Másnap reggel fél ötökör, még első álomidőn fiatal férfiak száza vonulnak lent az utcán a csodálatosan lila hajnalon, nemzetiszín zászlóval az élükön és kis szocialista vörös lobogóval végül... Hazádnak rendületlenül... ének a hajnalban... komor és ijesztő... Mennek a halálba... Az emberek idegei elkezdnek örületen remegni,

egy különös vibrálás láza berreg az erekből [...]. Borús az ég s mindenkinek eszébe jut, hogy gyermekkorukban azt mondták az öreg parasztok, hogy: „kéne mán egy jó háború, mert hogy igen elszaporodtak a népek, vagy egy nagy kolera...” A kolerát tavaly lefojtotta a tudomány, a háború itt van: az ember mindennel elbír a természetben, csak az emberrel nem...”⁶

A hírek csak lassan, ólomlábakon terjednek, a tömeg egymás sarkára hágva igyekszik elolvasni a közhivatalok falára kifüggesztett értesítéseket, plakátokat. Ha valódi hírek nem jönnek, futótűzként terjednek az álhírek, a rémhírek. A korabeli sajtó még nem képes lépést tartani az események iramával, s ha jönnek is hírek, azok csak alaposan cenzúrázva jutnak el a közönséghez. A Nyugat, a nyugati kultúra iránti elkötelezettségét nevében is hordozó, s a kortárs magyar irodalom legjavát közlő, modernista *Nyugat* augusztusi cikkei is így vagy úgy, a háború szükségessége, a Monarchia, illetve Nagy-Magyarország védelmének szükségessége mellett érvelnek.

„A városház kapujában ezrek állanak a szitáló esőben egymás esernyője alá bújva s békén hagyják a nyakukba csorogni a vizet, csöndesen tűrők... Harmadnap kisüt a nap, a rigók a diófákon rikoltoznak s a fehér hajókon valahogy csak felvidultan jönnek a népek; a lórumban kacagva pattognak a nikkelek és mindenki mozog, villog a reggeli napon, mintha oxigénbe fűródne s a parti mezők isteni zöld mezein, a zöld pázsiton heverésznek a sárga keresztek. Az asszonyok, a lányok virítanak, a fiatalság ég és minden kedv úgy felszítva, csak hozzá kell érni és kiroppan a kacagása. „Belgrád ég! Kétszáz halott, négyszáz sebesült, tízezer szerbet lefegyvereztek!” [...]

Kigyúlt a lélek lámpása, a fantázia: valótlán hírek röpködnek, mint álomsirályok az árbocon, s egyszerre mindenki vitatkozik, és meghallgat, meggyőz és megért s olyan üdék a koponyák, hogy szinte foszforeszkál az ész... Már nem elég az igazság, már szárnya kél a semmiségeknek, már bugyborékolnak a hadi virtusok [...] Brávó, hurrá, éljen. Nem kell félni, él még a magyar vitézség, amiről gyerekkorunkban az iskolai könyvekben tanultunk. Most megmutatjuk a szlávnak, az oroszoknak, hogy... „Bajánál az éjjel gőzös megy a Dunán. A hírdőrség, a rendőrök felszólítják, hogy megálljon. Tovább megy. Rálőnek. Tovább megy... El az éjfél sötét éjszakán a nagy Dunán... mint egy fekete koporsó... dugáru vizet Szerbiának... fegyvert... Haj, haj... messze van még a győzelem...” Csupa költemény; csodálatos a régi latin ige: inter arma silent Musae... Íme, a fegyverzajban szárnyal a képzelet... S az ember úgy érzi az életet, mint soha. A Halál templomában lihegjük az Élet imáját legbuzgóbban...”⁷

Az asszonyok, s lányok azonban korántsem „virítanak” olyan egyértelműen, miként azt Móricz írja. A háború, tudjuk, a női és férfi princípium örök harca is, melyek békeidőben is csak ritkán jutnak egyensúlyi állapotba. A *Nő-Feminista folyóirat* című lap augusztus 1-én közzétett közleménye „Az aggódó magyar nőkhöz” szól:

„Hiába reménykedtünk a legutolsó percig. Minthogy a béke legigazabb és leghatalmasabb barátjának, ősz királyunknak sem sikerült azt

fenntartani: *elemi csapást kell látnunk a báborban s erős kézzel óvnunk szeretteinket annak végzetes batásától...* S ugyanitt nyomban hozzálátnak jelentős munkaközvetítői tevékenységüknek: *„Szerezzünk alkalmat az asszonyoknak önmaguk és családjuk fenntartására, őrizzük mindannyian egyesített anyai gonddal az itthon maradt gyermekeket.”*⁸ A hátország biztosítása múlik rajtuk, s ha nem kell épp csinosan *virítani*, dolgoznak, szervezkednek; ösztönük a propaganda által elhazudott hosszútávra rendezkedik be.

S hogy a *Nyugat* körének legelismertebb női szerzője, Kaffka Margit hangját is hallassuk (akit Ady Endre gálánsan „a nagyon-nagy asszonyírónak” nevezett), elég beleolvasnunk *Lírai jegyzetek egy évről* című, szabálytalan kisregényébe, melyben friss házasként második férjével, olaszországi nászutjukról való kényszerű hazautazásukról számol be:

„A vonatnál vagy odább valamivel egy ember szaladt felém, kivel mindig szívesen pajkoskodtam, s türelemmel voltunk egymás hóhortjai iránt. Jól fűtött szalonban, esti teánál sok mindenről lehet beszélni felelőtlenül!... Most felém rohant, megragadta a két kezem és kiáltott: – Üdvözöllek e csodálatos napon! örvendjünk! *Kortársak* vagyunk!... – A torkomba, fejembe szaladt a vér, el kellett fordulnom, hogy rá ne kiáltssak: – Pojácsa!... – Soha az életben többet jó szemmel nem nézhetek rá!”⁹

Így nyer hirtelen új értelmet, nem csak a modern nagyváros, hanem a *kortárság* érzete is. Kaffka azonban nem kért belőle; a biológus Bauer Ervin, Balázs Béla testvére mellett megtalálta kései boldogságát látta szertefoszlani, amikor nála jóval fiatalabb szerelmét is besorozták. Kaffka azonban nem csupán asszonyként, hanem felelősen gondolkodó értelmiségiként, s íróként is nyilatkozik:

„Az ember gyáva, hunyászkodó állat! Nemcsak a hatalom és intézményes önkény vághat fát megörbített hátán; – de a sorssal szemben is alázkodóvá, kezessé teszik a rettegések, kínok, kiszolgáltatottságok. Hová lett világnézetünkől a fölény, kissé kesernyés gögünk biztossága, az „én”-ek exkluzivitása, a magány, a finomság, az elkülönültség, s az irónia?... Korbács alatt szűkülő állatok vagyunk; a templomok tömve vannak, és sok értékesebb veszteséggel együtt elvesztettük a *stílusunk*.”¹⁰

A háborút éltető, budapesti örömdemonstrációk így a magasra szökő, augusztusi láznak csupán egyféle, igaz, látványosabb arculatát adják.

A „most megmutatjuk” hangulata minden korábbi magyar vereségért kívánt bosszút állni. Csupán egy ürügy kellett, egy hirtelen kipattanó szikra. S az a szikra ott lapult már legalább 1848 óta. „A 19. század közepe táján Wesselényi, Széchenyi és Deák egyaránt figyelmeztetett rá, hogy az ország nagy bajoknak néz elébe, ha a területén élő nem magyar közösségekkel nem tud egyezsége jutni.”¹¹ S nem tudott, nem akart. A hivatalos magyar kisebbségpolitika kitartóan a magyarok felsőbbrendűségét hirdette, s így a Monarchia szétesésének felelőssége nagyrészt a magyar vezető csoportokat terhelte. A felvirágozva, zeneszó mellett bevonuló magyar katonák azonban nem sejtették, hogy Vilmos császár híres, „mire a lomb lehull” kezdetű, történelmi sanzónja, nem arra az őszre vonatkozik, s nem is a következőre.

„SZ. M. Elmegyek, búcsúzom. A viszontlátásra. Csókolom.”

„Hungária 20. Katona vagyok. Viszontlátásra.”

Mindazonáltal, és mindenek ellenére (netán épp ezért):

„Szerda este 19-es villamoson pepitaruhás hölgy írjon találkás levelet „Megcsodáltam” jellegre kiadóba.”¹²

„Egy kirándulás Kodak nélkül kárba vesztett szabadság!”¹³

A század elején előállt első „képi fordulat” a képfogyasztás iránti étvágy hirtelen jött növekedését és buzgó kiszolgálását hozta. A *Tolnai Világlapja*, az *Érdekes Újság*, és más budapesti lapok gazdag fényképanyaga, valamint a Kodakgépek piacra dobásával a képtermeles nagymértékű demokratizálása¹⁴ nem csak a hírek terjedésében, hanem a politikai-nemzeti szimbolikus reprezentációban, s így a vizuális emlékezetkultúrában is alapvető fordulatot hozott. Míg 1914 előtt a fényképek, filmhíradók a többé-kevésbé semleges (illetve annak mondott) „valóságot”, a békés mindennapokat voltak hivatottak ábrázolni, a háború kitörésével egyre inkább a tömegek ideológiai manipulálására szolgáltak. Az *Érdekes Újság* által beindított képtermeles kampány a magyar viszonyok közt merész újdonságnak számított, s a magyar sajtótörténetben először fordult meg szöveg és kép aránya. *Ez a nagy és hirtelen hóditó illusztrált lap*, ahogy Ady Endre hivatkozott rá, válasz „a 20. század eleji modern ember vágyaira: az aktualitások, érdekességek mielőbbi

megismerésére, a technikai tökéletesedés iránti fogékonyságra, a szorongás enyhítésére, a dicsőség, a büszkeség, elismerés, versenyzés, önmegmutatás óhajára...”¹⁵ Számtalan pályázat meghirdetésével a lap tömegeket buzdít fényképezésre. Miként a sajtó-kommunikében írják: „Bizalommal hisszük, hogy ez a mi pompásan felkészült hadseregünk a mostani világtörténelmi harcokban is derekasan és győzelmesen megállja a helyét. Ez a sereg kép mind arról beszél. És mi is inkább a képeknek adtuk át a szót, hogy ők beszéljenek és mutassák meg a mi bravúros felkészültségünkről *azt, amit szabad...*”¹⁶

A *Tolnai Világlapja* augusztus másodikán „A hét eseményei” rovatban egy csaknem a teljes oldalt betöltő fényképet közöl Tisza Istvánról, a következő, szűkszavú, lapalji szöveg kíséretében: „Gróf Tisza István, Magyarország miniszterelnöke. Szenzációs aktualitása van annak, hogy az ő markáns vonású képét mutatjuk be ezen a helyen. A szerajevói (sic!) merénylet által felzúdult politikai hullámok a múlt héten kicsaptak medrűkből. Az események homlokterében Magyarország miniszterelnöke áll. Nemcsak a monarchia, hanem úgyszólván egész Európa népeire hozhatja a megpróbáltatás viharos napjait az az ultimátum, melyet a múlt héten küldtek el Szerbiának. Ezt az ultimátumot gróf Tisza István fogalmazta. A monarchia diplomatái és politikusai közül őt bízták meg e nagyjelentőségű szereppel. Az ultimátum hangja rendkívül erélyes s az a körülmény, hogy 48 órai időt adott Szerbiának a válaszadásra, az egész világon szenzációs feltűnést keltett.”

Tisza miniszterelnök komoly, sőt komor, szemüveges profilképe azonban aligha mutatja (ábrázolja), hogy gyakorlatilag ő volt az egyetlen vezető politikus Európában, aki kezdetben a háború ellen szavazott, s aki kitartott a Szerbia elleni területi követelések, az annexió elvetése mellett. A kép továbbá szintén nem mutatja, hogy elsősorban német nyomásra („most vagy soha!”) mégis ráállt a háború elindítására (ami mellett aztán végig, a Monarchia és a németek iránti lojalitásból, keményen kitartott), s hogy egy olyan ultimátumot fogalmazott meg, amelyet eleve lehetetlen volt teljesíteni. A kép nem mutatja, hogy Magyarországnak nem voltak konkrét háborús céljai, csupán évszázados – sokszor saját kisebbségpolitikája által generált – sérelmei, s nem mutatja azt az érzületet sem, amelyet még a Habsburg-politika korábbi kritikusaik közül is sokan magukénak vallottak,

s amelyet Ignotus Pál, a progresszív *Nyugat* főszerkesztője eképpen fogalmazott meg:

„Én megkérdem magamat s így kérdezze meg önmagát minden egyes, s nem hazafiságból s regényes szófúvással, hanem józan önzéssel, rideg számítással: akarok-e szerb lenni? Vagy román lenni? Vagy orosz lenni? Lenézek a Balkánra, felnézek Finlandba s azt mondom, hogy nem.

Ha osztrák-német volnék, vagy ha magyarul is meg lehetne az az esélyem, hogy e monarchia felborulta valami formában német kéz alá juttatna, talán én is közömbösebb volnék az iránt: legyen-e még osztrák-magyar monarchia a világon. De mikor e közt van választásom, s a közt, hogy szerb, román vagy orosz legyek-e, igazán nem nehéz – akár ha sora kerül, életemmel és véremmel – magyar hazafinak lennem.

S ha kérdem tovább: megint csak legridegebb, minden történetiségtől meghántott önzésemet: akarok-e, aki csakis magyar lehetek, inkább egy helyreállított nagyhatalmú Ausztria-Magyarországon lenni magyar, mint egy magában álló Kis-Magyarországon, mely Szegedtől Kassáig terjed s Kanizsától Nyíregyházáig: akkor viszont nem nehéz szenvedélyes habsburgistának lennem.”¹⁷

Vajon mutatja-e a miniszterelnök képe, hogy a háború kimenetele éppen ezt a „magában álló, Kis-Magyarországot” hozta létre? Mutatja-e azt a súlyos sebet, traumát, amely kibeszéletlensége, feldolgozatlansága miatt a mai napig nem gyógyult be, s amely a bűnbakképző, kirekesztő politika újabb és újabb, felfakadó fejezeteit nyitja? Vajon mutatja-e gróf Tisza fényképe azt a lázas, restaurációs építkezést, amely jelenleg a magyar Parlament előtti téren zajlik, s amely, a terv hivatalos szövege szerint az „1944 előtti állapotokat” kívánja helyreállítani? Látszik-e ezen az 1914-es fényképen az a majdani Horthy-érában, 1934-ben állított, 17 méter magas Tisza-emlékmű, amelynek részbeni (netán teljes) rekonstrukciója a mai Budapesten folyik, s amelyet Magyarország első köztársasági elnöke, Károlyi Mihály nemrég eltávolított szobra helyett kívánnak felállítani? Látszik-e, hogy konstrukció, építkezés címén, a magyar Parlament előtt a Horthy-éra nosztalgikus, szimbolikus rekonstrukciója zajlik? Látszik-e, hogy a Szabadság téren, az amerikai követség és a második világháborús szovjet emlékmű tözsomszédságában, Horthyszobrot avattak nemrég, s hogy jelenleg egy arcpírítóan hazug, történelemhamisító II. világháborús emlékmű van épülőben? S vajon az mennyiben kivehető, hogy a Horthy-éra végül mibe torkollott? 2014 nem csak az I. világháború kitörésének századik, hanem a teljes magyar, vidéki zsidóság 1944-es deportálásának és elpusztításának 70. évfordulója is. Kompakt év, mint egy nagy denzitású fénykép. Minél inkább kinagyítjuk, annál több, rejtett részlet tárul fel. A Walter Benjamin által emlegetett optikai tudattalan találkozása a nemzet tudattalanjával azon a bizonyos boncasztalon.

1911-re Budapest már nem elsősorban a kávéházak, hanem a filmszínházak városa, ahol ekkor már több mint száz mozi működik. 1914-ben, mások mellett, a később Hollywoodban sztárkarriert csináló, Kertész Mihály (*Bánk*

bán, A tolonc) és Korda Sándor (*A becsapott újságíró*) filmjei láthatók (még a Király Színházban is, Lábass Juci főszereplésével, *A mozikirály* című darabot adják), majd a háború kitörésekor a mozik többsége bezár. Az Uránia Tudományos Színház népszerű, ismeretterjesztő előadásait is gazdagon kísérik fotó- és filmanyagokkal, melyeket máshol nem láthat a közönség, s melyek egyúttal a népszerű tudomány korabeli vizuális nyelvét is megteremtik.¹⁸

Nagy Endre „Közéleti panoptikum” című műsora nyomán felvirágzik a pesti kabaré, a közönséget az élő szó erejével megbabonázó műfaj, s az ott elhangzottak a korabeli pesti folklór javát adják. A háború kitörésekor azonban a kabarék többsége bezár; a humor, az ironia és önkritika hirtelen hazafiatlan beszédnek számít, a híres pesti humor átmenetileg illegalitásba kényszerül. A háború kitörésekor a sok besorozott színész és technikai személyzet okozta gondok miatt a legtöbb színház, ha átmenetileg is, szintén bezár, majd sorra jelentkeznek alkalmi, háborús darabokkal. Augusztus közepén, rendkívül alacsony helyárrakkal, újrakezdték működésüket a színházak, de Feld Zsigmond Budapesti Színháza és a Horváth-kertben álló Budai Színkör végig játszott. A budai színház augusztus 2-án bemutatta *A milliárdos kisaszomány* c. operettet „mely szép zenéje mellett tele van rendkívül sok kacagtató szerb vonatkozással, lévén az operett egyik fő alakja egy bolondos szerb herceg.”¹⁹ Feld aktuális revüjéhez illesztett még egy jelenetet – a *Szervusz Pest!*-tel együtt adták a *Szervusz Belgrád* c. „új, látványos csataképet”. A pesti éjszaka városszerte híres nagyasszonya, Wabitsch Lujza két népszerű orfeumot is működtet, a Jardin d’Hiver-t a Nagymező utcában²⁰, valamint a Jardin de Paris-t az Erzsébet királyné útján – melyeket 1914. augusztus 20-tól, „háborús illendőségből” Téli Kert-re, illetve Berlini Kert-re kereszteltek át –, melyekben először kabaré- és varieté-műsorszámokat adnak, majd később átveszi a főszerepet az operett. Külföldi vendégművészeket is meghívnak, elsősorban a színház- és mozivilág kedvelt, német sztárjait, hiszen a pesti közönség ekkor még kitűnően beszélt németül.²¹ S a 28. koronás *inkognito pábolyok*ban még a bevonulás előtti diszkréción is biztosítva volt.

A színházi élet kétségtelenül kitüntetett pillanata azonban augusztus 18., a király születésnapja volt, amikor a Király Színház és a Magyar Színház egyesített társulata bemutatja az első, ún. alkalmi színdarabot, Pásztor Árpád *Ferenc József azt izente*, műfajmegjelölése szerint *látványos játék a mai időkben*. „Az előadást Molnár Ferenc lekecséző szavai vezették be, figyelmeztetve arra, hogy a színészek vállalkozásában létrejött előadást senki se tekintse pusztán üzletnek. A mai kor színészei, mint ahogyan az úttörő elődök, nehéz körülmények közt nagy nemzeti eszméért küzdenek hittel és meggyőződéssel. Rajongó lelkesedéssel szól az iránt a királyról, majd Isten áldását kérte a magyar fegyverekre.”²² A képekből összeállított darab első képének címe, sokatmondóan, „Feltámadás”, melyben egy öreg, 1848-as honvéd, immár nem Kossuth, hanem Ferenc József hívó szavára, hirtelen átváltozik ifjú katonává. A 48-as szabadságharc a magyar történelmi emlékezet

örök visszatérési pontja, s így a világháború kitörésekor is annak szelleme éled újjá, illetve annak traumája, sebe fakad fel. A világháború azonnal a cári Oroszországtól elszenvedett akkori vereség bosszújának kontextusában értelmeződik. Érdekes módon „Ferenc József személyének azonban már más a konnotációja. Elfelejtődött, hogy köze volt a szabadságharc leveréséhez és az azt követő megtorláshoz, sőt, az eddig Kossuthhoz fűződő pozitív érzelmek és paternalista tisztelet átplántálódik a királyra.”²³ S akiknek nem volt módjuk ezt az exkluzív előadást megtekinteni, azok az Angol Parkból újdonsült politikai korrektséggel Nemzeti Parkká átnevezett parkban és környékén élvezhették a királyi születésnap alkalmából előadott, pompás tűzijátékot. A száz évvel későbbi, mai Magyarországon, a *nemzeti* jelző bevetése hasonlóképpen kirekesztő, háborús retorika logikáján alapul. A „királyi születésnapok”, illetve az azt helyettesítő, nemzeti összetartást ösztönözni hivatott, újkeletű ünnepnapok (lásd pl. a Trianon-emléknapot²⁴) a történelmi emlékezet vakító tűzijátékait, illetve vakfoltjait produkálják. S egy globalizált, mai „divatvilágban”, vajon bevezethető-e újfent a francia – vagy más, idegen – divat bojkottja?

„A háború azonban hirtelen félbeszakította a nyári szezont. Érdekes és dicséretreméltó az osztrák és magyar, valamint a német hölgyeknek az az elhatározása, hogy a párisi divatot bojkottálták. Magyar nő nem rendel francia ruhát és semmiféle francia dolgot nem vesz magára. A francia női divatnak ez a lelkes száműzése felelet volt arra a gyalázatos, vérforraló embertelenségre, ahogyan a „művelt” franciák bántak a menekülő osztrák és magyar alattvalókkal. A magyar honleányok hadat izentek a párisi divatnak és e hadizenetben máris a franciák a vesztesek.”²⁵

Vajon végigvihető-e ma, Magyarországon, s az Európai Unión belül, egy nem a turul által fogant – tehát a nemzeti ősmítosztól idegen – társadalmi berendezkedés, a demokrácia, illetve intézményeinek hivatalos vagy fél-hivatalos felszámolása? Vajon „idegen divatként” valóban ledobja-e magáról a nemzet teste? S vajon Európa ezt az átöltözést szóltanul végignézi-e? Ez volna az idei „nyári szezon” érdekfeszítő divatkérdése. Egy panyókára vetett, sújtásos kabátka kérdése. Amilyet az Auschwitz-album egyik jól ismert fényképén az a két, magyar, Bocskai-sapkás kisfiú is visel, akik a vagonok melletti halálrampán állva néznek bele a kamerába. A nemzeti divatra büszke, két magyar fiú.

„**A keblek erősítésére és fejlesztésére** a Pilules Orientales közelébe semmi sem jöhet.”

„A f. é. augusztus hóban megnyíló TERMAL-FÜRDŐNK iszap-, sós-, kénes-, jódos-, vasas-, és szénsavas medenczéivel pótolják a leghatékonyabb gyógyfürdőket. Ivó-, izzasztó-, soványító-, hidegvíz- és elektromos kurák. Inhaláció. Gép-tornász. HUNGÁRIA-FÜRDŐ. BUDAPEST.”²⁶

A század első évtizedében a test újjászülető kultúrája szorosán összekapcsolódott a magyar művészeti avantgárral, valamint az orvostudományi diskurzus élvonalával. E kettő párhuzamos

jelenlétét jól példázza a kiváló Madzsar-házaspár munkássága. Madzsar József, orvos, társadalomtudós és szociálpolitikus, a népszerű, faji alapú eugenika korabeli képviselőivel szemben a szociális alapú eugenika, azaz a progresszív népegészségügy elkötelezett híve volt. 1914-ben, fővárosi tisztí orvoscént kidolgozta a magyar anya- és csecsemővédelem alapjait. A hazai eugenika e két radikálisan különböző ideológiai alapokon álló iskolája azonban egyetértett abban, hogy az eugenikát önálló szakterületként kellene elismertetni, és még abban az évben megalapítják a magyar Eugenika Társaságot, és a Királyi Magyar Természettudományi Társulaton belül megalakul a fajegészségügyi(eugenikai) szakosztály. A téma körül támadt élénk viták nyomán, az amerikai és német eugenika mellett, 1914-re Magyarország lett e sokféle indíttatású, tudománynak mondott idea egyik központja. A háború kitörése csak fokozta a faji alapú eugenika népszerűségét, s mire 1920-ban megalkották az első, nem faji alapú, de antiszemita irányultságú *numerus clausus* törvényt, a terep már jócskán elő volt készítve.²⁷ Madzsar felesége, Madzsar Alice (Jászi Oszkár húga), ugyanakkor a modern gyógytorna megteremtője volt Magyarországon, s később, a húszas évektől a mozgást mint művészeti ágat kívánta fejleszteni, szorosan együttműködve Palasovszky Ödönnel és a korszak irodalmi avantgárdjának más alakjaival. A század első évtizedében az emberi test a művészet, a tudomány, a társadalomtudomány és a faji alapú áltudomány szövevényes terepe lett.

A háború kitörése – és főként kimenetele – azonban nem csak a nemzeti test-éneke súlyos megrendülését hozta, hanem komoly egyéni és ösztársadalmi, lelki eredetű problémákat is eredményezett. Freud barátja és szoros munkatársa, Ferenczi Sándor Budapestet, Bécs mellett, a lélekelemzés, a pszichoanalízis másik központjává is tette. 1913-ban megalapítja a Magyar Pszichoanalitikus Egyesületet, s a nemzetközi pszichoanalitikus mozgalom megszervezésében is kiemelkedő

szerepe lesz. 1914 augusztusában, nem sokkal a háború kitörése után így ír:

„Elképzelhető olyan szempont, melyből nézve a még oly borzalmas és izgalmas események is csak a kísérleti lélektan nagyarányú experimentumainak látszanak. Afféle „Naturexperiment”-eknek, amelyenket a tudós dolgozószobájában megcsinálni nem bír, legfeljebb ha gondolkodása műhelyében. Ilyen kozmikus laboratóriumi kísérlet a háború. Békés időkben az egyes ember álmának, ideges tüneteinek, művészi alkotásainak, vallásának szövevényes módszerrel való vizsgálata útján lehet csak kimutatni (és még így is alig talál vele az ember hitellel): hogy az emberi lélek rétegzett, s hogy a kultúra csak szépen díszített kirakat, míg a bolt mélyében primitívebb portéka van felraktározva. A háború egy rántással letépte ezt a maszkot és élénk állította az embert a maga bensőbb, igazibb mivoltában, megmutatta az emberben a gyermeket, a vadat és az ősembert. Mint a félnék gyermek az apjához, olyan magát alárendelő rajongással tekint most fel a nemrég oly önértékes és kritikus kortárs mindazokhoz, kikben erőt vagy akár erőszakosságot lát, de aiktól védelmet remél. Az a természetesség, amellyel ölni megyünk, talán magunkat megöletni, nem különbözik a primitív népek ösztön-megnyilatkozásaitól. Összebújnak az emberek, hogy egyesült erővel jobban védekezhessenek kifelé, a szükségből megszületik az erény: mindenki jó, áldozatkész, alázatos és istenfélő. A jégkorszak nyomorúsága így préselte össze valamikor a legelső, családi és vallásos társadalmat, minden későbbi fejlődés fundamentumát. A háború csak visszavetett miniket a jégkorszakba, jobban mondván: feltárta azokat a mély nyomokat, melyeket e kor hagyott vissza az emberiség lelki világában.”²⁸

Az azóta eltelt száz évre reflektáló történelmi emlékezet talán hozzásegít bennünket egy olyan „Naturexperiment”-hez, kozmikus laboratóriumi kísérlethez, melyet ezúttal valóban csak gondolkodásunk műhelyében folytatunk le. Ezt

a műhelymunkát azonban aligha kerülhetjük el, ha nem akarjuk, hogy a jégkorszak nyomai, most, békeidőben, mint egy hirtelen elolvadt jégreteg alól előbukkanó mamuttetem, hirtelen betöltsék látómezőnket. Ha nem akarjuk, hogy a nyers erő, netán az erőszak képviselői tetszelegessenek az egyetlen védelem s menedék zálogaként. Hogy ne, miként Ady írta 1914-ben, az „összebúvó félelem” tartson össze bennünket.²⁹

Egy évszázad elteltével, szekrények mélyéről kis barna táskák kerülnek elő, tömve levelekkel, naplóbejegyzésekkel, dagadoznak az elsüllyedt, személyes történetek lapjaitól.

„Szeptember 20 án szólaltak meg első ízben itten az ágyúk, megtudjuk, hogy körül vagyunk zárva, se levél, se hír nem érkezik hozzánk. Az ágyúk szünet nélkül szólnak; már egészen megszoktuk sőt a srappell hullást is. még azt is hogy nem messzire tőlünk robbannak szét, általában az a benyomásom mintha egy fantasztikus regénynek valamelyik mellékalakja volnék hol láthatatlan ellenségek törnek egymásra és küzdenek egymással. Hátunk megett a mi ágyúink s 30s mozsáraink szólnak élénk figyelemmel kísérjük lövegeink irányát és hatását. Okt 5 6 7 a legválságosabb napok végre az örömhír hogy Prz felszabadult, ismét kaphatunk leveleket, csomagokat híreket, biztató hírek keringenek, hogy nemsokára haza, haza mehetünk—”³⁰

Nem így alakult, Przemysl utóbb elesett, és sokan soha nem jutottak haza. Akiknek valahogy mégis sikerült, azok már nem abba a hazába érkeztek vissza, ahonnan elindultak. Egy világ elsüllyedt, a kis barna táskák azonban lassan előkerülnek. Bontogatjuk eddig rejtett csomagjainkat.

¹ Lásd a kognitív nyelvészet atyja, George Lakoff „framing”- elméletét a politikai diskurzusra is vonatkozóan.

² „Levél”. In: *Vérző Magyarország*, szerk. Kosztolányi Dezső, 1920. Bp. Arc Kiadó 1999.

³ Kertész Imre fordítása. Európa Könyvkiadó, Mérleg sorozat, Budapest, 1986, 189.

⁴ Hirdetés *Az Est*-ben, 1914. augusztus 4.

⁵ *Az Est*, hétfő, július 27. (*Az Est* tudósítójától.) A lapot 1910-ben alapította Miklós Andor.

⁶ Móricz Zsigmond, „Inter Arma...” *Nyugat*, 1914. augusztus/1.

⁷ Móricz Zsigmond, u.o.

⁸ *A Nő – Feminista folyóirat*. Rendkívüli kiadás. 1914. augusztus 1. Kiemelés az eredetiben.

⁹ Először 1915-ben, a *Nyugat* II. 1055–1074. lapjain jelenik meg. Budapest, Nap Kiadó, 2008., 54.

¹⁰ *Lirai jegyzetek egy évről*, 92.

¹¹ Ormos Mária: „Trianon. Bukás, felelősség, igazság”. *Mozgó Világ*, 2010/7, 5. Az idézet így folytatódik: „A problémát azonban a hivatalos közegek vagy egyáltalán nem kezelték, vagy rosszul kezelték. Csak emigránsok (Teleki László, Klapka György, Kossuth Lajos) és ellenzékiek (radikális demokraták és szociáldemokraták) foglalkoztak komolyan a kérdéssel, de senki sem ment túl a belső autonómiák ígéretén. A világháború előtt talán még lett volna esélye egy ilyesfajta megoldásnak, de erre a hivatalos magyar politika semmilyen hajlamot nem mutatott. A háború idején és utána viszont már minden ilyen ajánlat süket fülekre talált. Cseh, szlovák, horvát és erdélyi román politikusok arra a meggyőződésre jutottak, hogy ennél sokkal jobb megoldást találhatnak, ha csónakjukat az antant hatalmak vontatóihoz kötik.”

¹² *Az Est*, apróhirdetés rovat, 1914. augusztus 1.

¹³ *Tolnai Világlapja*, 1914. augusztus

¹⁴ Amerikában ezzel a szlogennel népszerűsítették: „You push the button, we'll do the rest.” Alfred Stieglitz és művészi fotós társai ri-

adatan szemlélték e folyamatot, s a fotográfia számára nehezen kivívott művészeti státusz veszélyeztetését, lealacsonyítását látták benne. Németországban, az „Ur-Leicát”, a Leica fényképezőgépet őseredetijét is 1914-ben dobták piacra.

¹⁵ E. Csorba Csilla: „A harcérre vitt Kodak”. <http://www.liget.org/> Uo., kiemelés tőlem. E szavak félreérthetetlenül utalnak a háborús cenzúrára, mellyel (a német mellett) a korabeli magyar nyelvű sajtót is kézben tartották. Ugyanakkor, Balogh Rudolf éppen ebben az évben, 1914-ben indította el a *Fotóművészet* című lapot, s az, aki később André Kertész néven híressült el a világban, a fotószurnalizmus egyik korabeli, honi úttörője volt.

¹⁷ „Háború”. *Nyugat*, 1914, VII/15, augusztus 1.

¹⁸ Lásd pl.: „Az orosz japán háború – Három felvonásban, 190 színében vetített képpel és számos mozgófényképpel”, „Angol élet”, „Hogyan készül az újság”, „Szegény gazdagok – az elegáns világ”, „A párisi asszony”, vagy „A nő és a társadalom folyóirat irodalmi estéje.”

¹⁹ *Pesti Napló*, 1914. aug. 15.

²⁰ Mai Thália Színház.

²¹ Így pl. Rudolf Schildkraut, Hansi Niese, Gisella Werbezirk, és mások vendég szerepléseit élvezhették.

²² *Budapesti Hírlap*, 1914. augusztus 19. Idézve in: Csiszár Mirella-Gajdó Tamás: „Nagy dolog a háború. Az első világháború színháza és közönsége”. *Hadtörténelmi Múzeum Értésítője*, 12., 49-61. Budapest, Hadtörténelmi Múzeum, 2011. Molnár Ferenc később haditudósítóiéként is működött, s első felesége (akitől a háború kitörésekor már elvált), Vészi Margit az egyetlen magyar női haditudósító volt az I. világháború alatt.

²³ Csiszár-Gajdó, id. mű, 4.

²⁴ A 2010. évi XLV. törvénybe foglalt, hivatalos nevén: Nemzeti Összetartozás Napja – az 1920-as trianoni békeszerződés aláírásának évfordulójára emlékező, június 4-ére eső nemzeti emléknap Magyarországon.

²⁵ *Tolnai Világlapja*, 1914. augusztus.

²⁶ *Vasárnapi újság*. Apróhirdetések, 1914. augusztus.

²⁷ Gróf Teleki Pál, miniszterelnök, a törvény elrendelője, egyben az Eugenika Társaság elnöke is volt. A törvény a felsőoktatási intézményekre vonatkozott.

²⁸ „A veszedelmek jégkorszaka”. *Nyugat*, (7), 1914. augusztus 16. II, 268., valamint *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiából*. Szerk. Dr. Linczey Ádorián. Budapest, Magvető Kiadó, 1982.

²⁹ Ady Endre: „Összebúvó félelem órái”. *Nyugat*, 1914. 15.

³⁰ A háborúból hazahozott napló részlete. Címzés: „Jenő Kornis, Budapest Hazai Bank rt., Vaterländische Bank A.G., Bank de la Patrie, V Csáki utca 46., an Gizi Löbl, Budapest Hazai Bank rt., VII Rottenbiller u. 37/3 II.” A család szíves engedelmével közölve.